

Poznańskie Studia Polonistyczne
Seria Językoznawcza
vol. 24 (44), nr 2
DOI: 10.14746/pspsj.2017.24.2.6

Joanna Kulwicka-Kamińska

Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Piśmiennictwo religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego jako oryginalne źródło do badań polszczyzny północnokresowej¹

Wielkie Księstwo Litewskie (dalej: WKL) jest w dziejach Europy unikatowym przykładem pokojowej koegzystencji wielu narodowości, kultur i religii. Od XIV wieku z ziemiami Księstwa swoje losy związali, reprezentujący typ kultury inkluzywnej, tatarscy osadnicy. Pełna asymilacja z chrześcijańskim otoczeniem znalazła wyraz w materialnym i niematerialnym dziedzictwie kulturowym tej grupy etnicznej, do którego należą zarówno obiekty architektoniczne, jak i unikatowa literatura religijna, w tym pierwszy w Europie przekład Koranu na język słowiański. Jednak do naszych czasów nie przetrwał typ przekładu koranicznego – polski archetyp, pierwopis, pierwowzór [por. Łapicz 2008: 78]². Nie wiadomo również, czy owych pierwowzorów było więcej, albowiem na podstawie analizy porównawczej dostępnych badaczom tekstów można stwierdzić, że niektóre kopie charakteryzuje przewaga cech wspólnych (np. Tefsiru z Olity z 1723 roku³ i Tefsiru z 1788 roku, przechowywanego w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego), inne zaś znacznie się od nich różnią (np. Tefsir z Mińska z 1686 roku⁴). Świadczy to o istnieniu tzw. łańcuchów

1 Artykuł zostanie wygłoszony na XVI Międzynarodowym Kongresie Sławistów (Belgrad, 20–27 sierpnia 2018 roku).

2 Analogiczna sytuacja dotyczy zabytków rękopiśmiennych polskiego średniowiecza, a w pewnej mierze i renesansu [por. Cybulski 1996: 19; Wydra 2008: 46–47; Mika, Twardzik 2011: 321–334].

3 Jest to zabytek znajdujący się na Litwie w posiadaniu prywatnym. Tylko część manuskryptu swoją genezą sięga początku XVIII wieku, albowiem jego korygowane, uzupełniane bądź dopisane fragmenty pochodzą z wieku XIX, a dokładnie z 1836 roku (ustalono m.in. na podstawie zapisu z kolofonu).

4 Jest to manuskrypt przechowywany w zbiorach Centralnej Biblioteki Narodowej im. Jakuba Kołasa Akademii Nauk Białorusi w Mińsku [sygn. П16-18/Cp2 (nr inwent. P214)].

kopii. Zadaniem badaczy jest zatem identyfikacja tatarskich tekstów kanonicznych⁵. Najstarsze znane odpisy to przechowywany w Pskowie Koran z 1682 roku, w którym obecne są glosy zawierające polski przekład, oraz wspomniany już Tefsir z 1686 roku.

Podstawą materiałową⁶ niniejszego opracowania są fragmenty rękopisu typu tefsir. Do badań wybrałam jedną z najstarszych tefsirowych kopii, mianowicie datowany na rok 1723 Tefsir z Olity (TAL). Jako źródło ekscerpcji wykorzystałam także fragmenty innych tefsirów i tatarskich zabytków, takich jak kitaby i chamaïły, które stanowią materiał porównawczy i wzbogacającą ogład tatarskich tłumaczeń⁷.

W literaturze przedmiotu [np. Łapicz 1986; Jankowski, Łapicz 2000; Miśkinnen 2001; Suter 2004; Dufała 2008–2009: 205–220; Tarełka, Synkowa 2009; Radziszewska 2010; Kulwicka-Kamińska 2013] warstwa słowiańska zabytków piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego charakteryzowana jest jako polszczyzna północnokresowa lub/i język białoruski. Przeważają więc teksty mieszane językowo: białoruskie i białorusko-polskie, co ilustruje panującą wśród Tatarów diglosję białorusko-polską (por. zwłaszcza kitaby⁸ i chamaïły). Wyjątek stanowią natomiast tatarskie tefsiry i teksty modlitewne, liturgiczne, które przekładano na język polski (polszczyznę północnokresową) ze względu na ich wysoką rangę – objawionego słowa Bożego⁹. Ponadto Tatarzy, reprezentujący warstwę szlachecką, mieli świadomość prestiżu języka polskiego¹⁰. Tefsiry są zatem nieocenionym źródłem do badań polszczyzny północnokresowej. Dostarczają wielu różnorodnych faktów językowych charakterystycznych dla dialektu północnokresowego od XVI do XX wieku, gdyż – jak

5 Do tej pory wskazano ponad 20 zabytków typu tefsir [por. Synkowa 2015: 203–212; Tarełka 2015].

6 Cytaty z zabytków Tatarów lokalizuję w tekście według następujących zasad: w nawiasach podaję stronę rękopisu lub numer sury, numer wiersza oraz stronę wydanej drukiem opracowania (wyjątek stanowi Tefsir z Olity, który nie został wydany drukiem, zatem podaję numer strony rękopisu lub numer sury i numer wiersza).

7 Zwłaszcza iż w kitabach obecne są liczne cytaty z Koranu, a chamaïły zawierają obszerne fragmenty świętej księgi islamu [por. Suter 2004: 72–83]. Analogiczne wnioski w odniesieniu do Chamaïtu z Lipska przedstawił Michał Tarełka [2016: 121–149]. Zwrócił on bowiem uwagę m.in. na obecność wyrażenia *wiārā 'ibrāhimowā* o wyrażnie tefsirowej proveniencji.

8 Por. uwagi o złożoności językowej Kitabů Milkamanowicza [Łapicz 1986: 217–218].

9 Por. także uwagi Paula Sutura [2004: 10–12 i 31–33] oraz „Die sprachliche Basis der Übersetzungstexte ist in allen Handschriften polnisch” [2004: 84].

10 Szczegółowo zagadnienie to omawia Zofia Kurzowa [1993: 28 i n.].

się przyjmuje – ich protografy mogły powstać już w 2. połowie XVI stulecia, a więc w czasie kształtowania się tej odmiany regionalnej języka polskiego.

W wyekscerpowanym z Tefsiru z Olity materiale można wskazać – na każdym z poziomów języka – cechy polszczyzny północnokresowej, opisywane w literaturze przedmiotu, a także nowe fakty językowe z zakresu ewolucji języka polskiego Kresów północno-wschodnich i relacji białorusko-polskich. Są to:

A. W zakresie fonetyki

1) wokalizm

a) samogłoski pochyłone:

- *á* – *â* jest zapisywane przez *o* – por. *pon*¹¹ [s. 93b, w. 7].
- *é* – na miejscu *e* pochyłonego występuje *i* lub *y*, np. wewnątrz rdzeni różnych części mowy jako kontynuacja dawnego *e* długiego: 1723 *ni maš* [s. 104a, w. 1], *newiliwajce* [s. 104a, w. 7], *ne rōžliwac* [s. 106b, w. 7], w *kōlibce* [s. 108b, w. 2]¹², 1836 *nepije nije nešpi* [sura 112, w. 1], *tij* [s. 485a, w. 5], *ni ma* [s. 485a, w. 7] albo w grupie *er* < *ir* < **r'* czy też jako archaiczna kontynuacja **ir*, **yr*, np. 1723 *ščira* [s. 104a, w. 4], *nedōpira* [s. 108b, w. 3], *širōkej laski* [s. 101b, w. 2], *čtirzešce lat* [s. 97a, w. 6]. Dialekt północnokresowy podąża pod tym względem za polszczyzną ogólną, stąd najwięcej poświadczeń jest z XVII wieku. Od XVIII wieku liczba ta znacząco maleje. Nieliczne przykłady występują jeszcze w XIX wieku, co potwierdzają tatarskie tefsiry.
- *ó* – mieszanie *ó* i *o*, np. w Gen. pl.: *sptakōw šerpaponcix*¹³ *z rišow s tigrišow z xorlow jastrenbow i z psōw wiūčonix* [s. 93b, w. 8], w innych formach: *przez nož* [s. 93b, w. 3], *ode mne še bojce* [s. 93b, w. 5], *bōg twój* [s. 97a, w. 4], *prōbūje* [s. 106a, w. 6] oraz mieszanie *ó* i *u*, np. *w pišme mūwoj* [s. 99a, w. 3], *tedī odwrūce* [s. 95a, w. 7], *pretō wrūcilišmi zazdrōšci* [s. 95b, w. 6]. Tenden-

11 W niniejszym artykule przyjęłam system transliteracji opracowany w ramach projektu „Tefsir” (http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Standaryzowany_system_transliteracji_alfabetu_arabskiego_na_lacinski2.pdf) – grant Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 1.2 nr 12 H 12 0041 81. Strony 93a i 93b, 97a (w. 7–8) i 97b (w. 8), 110b (fragment w. 8), 120a (fragmenty w. 5, 6, 8), 124a (w. 8), 124b (w. 8) i 127a (w. 8) TAL poprawiono brunatnym atramentem, co może stanowić ingerencję późniejszego kopisty (1836).

12 Trzy ostatnie przykłady mogą świadczyć albo o polonizmie fonetycznym, albo o wpływie leksykalnych form białoruskich.

13 Powinno być *šerpajoncix*.

- cja ta utrzymuje się na Kresach północno-wschodnich m.in. ze względu na wpływ języków ruskich, które utożsamiają *ó* z *u*¹⁴.
- b) samogłoski przednie i tylne przed spółgłoskami sonornymi podwyższają lub obniżają artykulację, np. *i, y > e + L* *žebigmi wereli w jednegō bōga* [s. 117a, w. 1]; *i, y > e + R*, np. poświadczenie w wyrazie zapożyczonym z etymologicznym *i*: *derekcijōn dla luzij* [uzupełniono na podstawie Tefsiru z 1788 roku, s. 49, w. 3] [Kurzowa 1993: 75]; *e > i/y + N*, np. *mī werami tōbe jedinemu* [s. 105a, w. 3]; *zwolinici twoje* [s. 108b, w. 8]¹⁵.
- c) samogłoski nosowe – asynchronia nosowości, tj. rozszczepienie artykulacyjne (pod wpływem dialektów białoruskich), np. w wygłosie – *spešajōn še s prijažnōŋ* [s. 101a, w. 3], *wspōminajce darī i laska bōžōŋ nad wami* [s. 94b, w. 5]; w śródgłosie przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi *c, dz, cz, dź* – *mešonca zakažanego* [s. 93a, w. 5], w *kehbeju benzece* [s. 93a, w. 6], *a kto bī znenžnal* [s. 93b, w. 6], *wižōncij strōž* [s. 109b, w. 5], *ōdlōnčic* [s. 111b, w. 2]; przed spółgłoskami zwartymi *k, g* – *prišengi waši* [s. 105b, w. 1], *menka barzō welka* [s. 98a, w. 6]; przed spółgłoskami zwartymi *t, d, p, b* – *bidlenta* [s. 93a, w. 3], *ofarī pržijenta* [s. 97a, w. 7], *prisporilišmi mnōgim ž nix blendū* [s. 102b, w. 3], *žondajoncim* [s. 93a, w. 6], *za prešle wistempki* [s. 115a, w. 1], *zōmb* [s. 100a, w. 1]. Ponadto występują przykłady zapisów z samogłoską rozszczepioną przed spółgłoskami szczelinowymi: *ščenšcem* [s. 111b, w. 2], *ne jest ūčenšnikem bōgu* [s. 104a, w. 3], *nektūre čenšč* [s. 95b, w. 3]. Nie są one znane polszczyźnie, a wynikają z kontaktów dialektu kresowego z językami ruskimi [zob. Kurzowa 1993: 81–82]. Do interesujących przykładów należą również *spōlenčnik* [poświadczenie dodane z Tefsiru z 1725 roku, fol. 136b, w. 7, s. 41] i *ūčenšnik* [s. 104a, w. 3], w których występuje hiperpoprawne *ę* jako przykład wtórnej nosowości. Zapis samogłosek nosowych jako połączenia samogłoski ustnej ze spółgłoską nosową świadczy o dominującej wymowie konsonantycznej, ale z wyjątkiem pozycji przed *l* (*l*), gdzie zachowuje się wartość ustną, np. *počol ješč* [s. 93b, w. 3], *natxneleş w negō i stanōl ptakem* (choć i tu są wyjątki, np. w dość konsekwentnie zapisywanej formie *prijenli* [s. 106a, w. 3].

14 Taki zapis pochylonych potwierdza Paul Suter [2004: 171] na podstawie Tefsiru z 1725 roku: [ǎ] zapisywane jako <ō, o, ô>; [ě] zapisywane jako <ī, i, î, i>; [ǫ] zapisywane jako <ū, u>.

15 Inne zabytki potwierdzają też obniżenie artykulacji *i, y > e + M*, np. *dušejemca* [KŁ 125a, w. 6, s. 384].

Poświadczona jest też denazalizacja nosówek, np. *tilkō wotpliwix wjeri*¹⁶ *ōjcōw jix* [s. 121b, w. 4], w tym także ruska leksykalnie realizacja samogłosek nosowych, przejawiająca się m.in. w substytucji ruskiego *u* na miejscu dawnej nosówki tylnej, np. *rōzlūka* [s. 119a, w. 8]¹⁷. Przykłady denazalizacji są szczególnie licznie poświadczone w pozycji wygłosowej: *wspōmnalō še ime bōże nad nimi* [s. 121b, w. 7], *zalalo še wodo* [s. 93b, w. 2], ale też występują przed spółgłoską *w*, np. zanik nosowości *-o* przed *-w* etymologicznym w imiesłowie uprzednim – por. *prijōwši* [s. 94a, w. 6], *wżowši* [s. 485a, w. 2]. Ponadto można wskazać przykład formy archaicznej *mezi* [s. 96a, w. 6], albowiem nosowość pojawiła się w tym wyrazie już w XVI wieku i zwyciężyła pod koniec XVIII wieku w języku literackim [za: Kurzowa 1993: 79].

- d) samogłoski nieakcentowane – redukcje, np. *o > u* *ūtwwri nūtr jegō prijencem wjeri mušulmanśkej* [s. 122b, w. 3], *ūstatnemu* [s. 103b, w. 1], *ūznajmi* [s. 115b, w. 6], *zwużic na grexi* [s. 94b, w. 7], *škūdnikōw* [s. 97b, w. 4], *zwunžece jix* [s. 107b, w. 8], *wuntpice* [s. 107b, w. 8], *ūmūri was snem w nōci* [s. 115b, w. 4–5]¹⁸; *e > i*, *y* *ōbiwateli pekelne* [s. 95a, w. 2], *o > a* w przedakcentowej i w poakcentowej pozycji (akanie) – por. *slūżic abrazōm* [s. 104a, w. 5], *anī falšōwali* [s. 95b, w. 2], *naprawazi jix* [s. 96a, w. 2], *s tawaristwa* [s. 97b, w. 3], *ž ūrazajōw pašnī* [s. 103a, w. 1], *naže wlōžice* [s. 106a, w. 8] czy *e > a* – por. *znenžnal w głožā* [s. 93b, w. 6–7], *wspōminajce darī i laska bōžōj nad wami* [s. 94b, w. 5], *zabije dūša čloweča* [s. 97b, w. 8], *pōūcinajce renca* [s. 98b, w. 4].
- e) tematy fleksyjne i słowotwórcze – wyrównania samogłosek, np. *mjesta i wśi inše* [s. 110b, w. 5], *kwjet* [s. 119b, w. 8], *śwjetlōśc* [s. 100a, w. 4], *ne ūcenžami mī dūši jednej* [s. 126a, w. 1], *1836 prowizerowi* [s. 6a, w. 3].
- f) wyrazy zapożyczone – oboczność *a : e* w nagłosie, np. *awaneli* [s. 100a, w. 5], *ažera* [s. 117a, w. 5 – imię postaci biblijnej], redukcja (zwężanie) *o > u*, np. *z kuranem welkim prōwazi* [s. 96a, w. 1].

16 Ten przykład należy do obecnego w TAL szeregu form, w których możliwy jest także odczyt *-aj-*, *-ej-*, np. *wejra*, *śwajt*, *kwjet*, chociaż po *yā'* nie ma znaku wokalizacyjnego oznaczającego następstwo spółgłoskowe.

17 Spoza tefsiru pochodzi przykład *sūd/sud* [KM 181, w. 12, s. 136] – por. także wzorzec etymologiczny stczes. *sūd*; strus. *sudh*.

18 Trudno jednak stwierdzić, czy są to przykłady graficznego mieszania *o : u*, czy redukcje iloczasowe.

- g) brzmienia samogłosek – leksykalne wahania, np. *a : o za kōždim*¹⁹ *razōm* [s. 103b, w. 2], *a : e kerane bōže* [s. 104b, w. 4], *e : o prōwizōr* [s. 109a, w. 5] i 1836 *prowiżer* [s. 6a, w. 3], *wejowac* [s. 93a, w. 5], a także *o* na miejscu polskiego *e* < **ь*, co tłumaczy się wpływem ruskim, np. *pōsōl* [s. 95b, w. 7], *u : o* – por. *wekoisti* [s. 485a, w. 7], *barani c<ō> ze* [s. 93a, w. 5], *ę : q*, np. 1836 *drogoj prawziwej* [s. 6a, w. 5].

2) konsonantyzm

- a) spółgłoski miękkie i twarde – wahania, np. w zakresie trójszego-regu *S-Ś-Š*: *šidlem* [s. 93b, w. 2], *na šaxi* [s. 93b, w. 1], *pašnī* [s. 103a, w. 1], *ne rznice* [s. 93a, w. 5], *na złośc* [s. 93a, w. 7], *ž ūrazajōw* [s. 103a, w. 1], *pišmō* [s. 101b, w. 7], *šwjetlōśc* [s. 100a, w. 4], *zazdrōśc* [s. 102b, w. 5], *žwerōw* [s. 106a, w. 6], *smere* [s. 107b, w. 6]; *ń : n* – por. *z mušulmanskej wjarī* [s. 93b, w. 6], *dōtkne se małženstwa* [s. 94b, w. 2], *blendōw i newerenstwa* [s. 103a, w. 7], *ani tež pričinca* [s. 114b, w. 6] (por. ogół. **pričina*) – tu także pod wpływem systemu białoruskiego miękką spółgłoską *ń* występująca przed twardym następnikiem ulega depalatalizacji, *w ten zen* [s. 117a, w. 3] – w polszczyźnie północnokresowej wahania *ń : n* występują w wygłosie wyrazu, stąd np. arbitralny, interpretacyjny zapis *dzeń* jest niepoprawny, ale *zen* – zgodnie z tradycją transkrypcji fonetycznej języków słowiańskich zawiera znak *z* oraz neutralny zapis *n* [za: Kurzowa 1993: 97–98]; połączenia *xi, χ'e* zamiast polskich *xy, xe* na *grexi* [s. 93a, w. 7], *na šaxi* [s. 93b, w. 1] – jest to wpływ ruski; wahania *m̃ : m* *pōslališmi dō nix prōrōki* [s. 103b, w. 2], *wiwedlišmi ž nix* [s. 95a, w. 5] etc.
- b) spółgłoska *s* realizowana jest jako *ś* w pozycji przed *k*²⁰.
- c) asynchronia palatalności – por. *pjanī napōj* [s. 105b, w. 6], *wjedōmī* [s. 104a, w. 6], *zdrowje* [s. 122b, w. 6], *k̃wjet* [s. 119b, w. 8], *wjari* [1836 – s. 6a, margines, w. 15], *šwjet* [s. 112b, w. 3], *šwjedkami* [s. 105a, w. 3] – w ostatnich przykładach także zachowanie dzwięcznej wymowy w grupie spółgłoskowej *św* jako wpływ białoruski.
- d) spółgłoski *r-ž(rz)* – wahania, np. 1723 *xrešcijane* [s. 6a, margines, w. 26], *prabača* [s. 6a, margines, w. 23], *grexōw* [s. 95a, w. 1], *tōwaristwo* [s. 95a, w. 2], ale 1836 *tržima* [s. 6a, margines, w. 16],

19 Staropolska forma *koždy* jest używana z wysoką frekwencją w dialekcie północnokresowym przez wiek XVII i sięga aż po koniec XVIII wieku [por. Kurzowa 1993: 90].

20 Przykłady spoza tefsiru: (*anheli*) *nepešk'ije*, (*moci*) *anelšk'e* [KM 222, w. 3, s. 147 i 390, w. 9, s. 191].

gržešnikom [s. 6a, margines, w. 23], *xržeścijanom* [s. 6a, margines, w. 25], *ofarī pržijenta* [s. 97a, w. 7], *ržekl* [s. 97a, w. 8] – ostatnie przykłady potwierdzają, że w języku polskim na podłożu ruskim *ř* nie miało tendencji do zatrąty frykatywności jak w języku ogólnopolskim, ale rozkładało się na *rž* i *rš*. Ponadto we fragmentach z 1836 roku obecny jest już zapis odzwierciedlający zrównanie w wymowie *ř* z *ž*, np. *pžijmūjoncim* [sura 110, w. 3], *stwožena* [sura 113, w. 2].

- e) spółgłoski *γ* i *g* – mieszanie, polegające na podstawianiu ruskiego *γ* w miejsce polskiego *g*, a zarazem wprowadzaniu hiperpoprawnego *g* w miejsce ruskiego *γ*, np. w wyrazach obcych oboczność *χ* : *k kabil* i *habil* [s. 97a, w. 8]²¹.
- f) spółgłoska *j* – brak w prefiksalnych formach czasowników, np. *pžize* [s. 485a, w. 1], *ōnī winidōŋ* [s. 96b, w. 8] i innych, np. *ne ržnice* [s. 93a, w. 5], *ne ždimūjme* [s. 93a, w. 5]; brak w pozycji interwokalicznej, np. 1723 *xrescane* [s. 96a, w. 7]²², ale w później dopisanym fragmencie z 1836 *xržeścijanom* [s. 6a, margines, w. 25].
- g) spółgłoska *w* – mieszanie litery *w* z literą *u*: *tam a žōnī ūnidō ž negō* [s. 96b, w. 8], *tō cō wī biliŋce zatajili ū t'ewrišu i w inžilu* [s. 95b, w. 8], *ūspamentane* [s. 99a, w. 5], *pracūjce ū pōslūgax bōžix* [s. 98a, w. 8], *tō ūšistkō* [s. 99b, w. 8]; ponadto obecność spółgłoski *w* u zbiegu samogłosek wewnątrz wyrazu, np. *wekūwistij* [przykład z Tefsiru z 1686 roku, sura 112, w. 2]. Zjawiska te wynikają z białoruskiej i ukraińskiej specyfiki artykulacyjnej głosek *w*, *u*, *u* [Kurzowa 1993: 107].
- h) uproszczenie grup spółgłoskowych, np. *strī > śn > śń*: *ne jest ūčenśnikēm bōgu* [s. 104a, w. 3], *zdr > zżr* w wyrazie *zazżrośnikow* [s. 485b, w. 2], *rvš > rš*: *peršij iž škūdnikōw* [s. 97b, w. 4].
- i) geminacja historycznie miękkiego *ž* > *žž* w formie adjektywnej *boży*, np. *ōbeŋnici bōžže* [s. 95b, w. 3] i asymilacja spółgłosek podwojonych, np. *zwolinici twoje* [s. 108b, w. 8] oraz charakterystyczna dla południowo-zachodnich gwar białoruskich grupa *n'j*, np. *dla ūkazanje* [s. 97b, w. 5], *ōd jezenja* [s. 102b, w. 1], *zbawil jix spaŋenjem* [s. 105a, w. 4].

21 Spoza tefsiru można wskazać formy: *bog* i *boh* [KM 337, w. 11–12, s. 177], *angel* [KK 60b, w. 8, s. 96] i *anhel* [KM 65, w. 11, s. 92], *jego* i *jeho* [KM 82, w. 5, s. 99], *kniga* [KK 63b, w. 9, s. 98, KM] i *kniha* [KM 257, w. 7–8, s. 257].

22 Podane przykłady mogą też świadczyć o wpływie leksyki białoruskiej.

- j) reduplikacja *n* jako wpływ wschodnioruski, np. *menso świnnie* [s. 93b, w. 2], *jedinnij* [s. 111b, w. 7].
- k) ubezdźwięcznianie, np. *ōd zlōści lūckej* [s. 103a, w. 4], *rōspōstarli* [s. 95a, w. 3], *śwjetkami* [s. 99b, w. 5], *otpōkūtōwal* [s. 106b, w. 3], ale i $\chi v > f$, np. *līfa* [poświadczenie dodane z Tefsiru z 1725 roku, fol. 37b, w. 5b, s. 443], oraz udźwięcznianie, np. *ližbar* [s. 116a, w. 1].
- l) upodobnienia pod względem miejsca powstania, np. *bliššix w prijaźni* [s. 104b, w. 7], *pōdwiššilī nad śwjetī* [s. 118a, w. 6], a także uproszczenia na skutek upodobnień, np. *rōščepī žarnō* [s. 119b, w. 1].
- l) obecność wyrazów *sumienie* i *bardzo* w pierwotnym brzmieniu fonetycznym – *sūmnenem* [jeszcze we fragmencie z 1836 roku – s. 6a, margines, w. 17], *barzō* [s. 98a, w. 6].
- m) występowanie przymiotnika *miłosierny* z nieuproszczoną grupą spółgłoskową *rd*: *pan bōg odpūsikliwij miłoserdnij* [s. 98a, w. 7].
- n) formy z pełnogłosem, np. *dōrōga* [KK 52b, w. 14, s. 89 – przykład spoza tefsiru]²³. Na hiperpoprawność w tym zakresie lub błąd wskazuje zaś obecna w TAL forma *gerexū* [s. 123a, w. 7].

B. W zakresie fleksji

- 1) liczne przykłady wahania rodzaju gramatycznego rzeczowników, pociągające za sobą zmiany paradygmatyczne. Często są one warunkowane czynnikiem fonetycznym, np. akaniem pełnym.
- 2) w odmianie rzeczowników męskich:
 - a) Gen. sg. – wahanie końcówek *-a* i *-u* w rzeczownikach nieżywotnych, np. *pōžice dōčasnegō śwjetū* [s. 112b, w. 4] i *učinki dōżiwotnegō swjeta* [s. 177b, w. 6 – uzupełnienie z sury 11]. Wpływem języków ruskich można tłumaczyć występowanie formy *dnej* w wyrażeniu *dnej welkegō* [s. 111b, w. 1].
 - b) Dat. sg. – wahanie *-u* i *-owi*, np. *zlōzejū menščizne i zlōzeju newešce* [s. 98b, w. 4], *xwala panu bōgu karmicelū i prōwizorōwi śwjetōw* [s. 114a, w. 5].

23 Inne przykłady form z pełnogłosem: *halava* [KŁ 116b, w. 5–6, s. 379], *peradnejši* [KM 368, w. 5–6, s. 184] – por. *perédnij* (wsch. pełnogłos) z psł. *perdъnъ ‘znajdujący się na przedzie, na czele, na początku; będący przed czymś, wcześniej, poprzedzający’. O wpływie języków ruskich świadczą również formy: *zica* [KM 339, w. 12, s. 178] – por. brus. діція, *sonco* [KM 291, w. 11–12, s. 165] – por. *sólnce* z psł. *slъnce, *mešec* [KM 291, w. 11–12, s. 165] – por. *mėsjac* z psł. *mēsęcъ < *mēsękъ, *pūtalnik* [ChL 107a, w. 5–6, s. 200], *angel* [KK 60b, w. 8, s. 96] – por. strus. angeľ i inne.

- c) Acc. sg. równy Nom. sg. w rzeczownikach żywotnych, np. *jak ma zakric calō trūp* [s. 97b, w. 6].
- d) Instr. sg. – obok panującej końcówki *-em* jest obecna końcówka *-om* ruskiego pochodzenia, np. *za kūždim razōm* [s. 102b, w. 5].
- e) Voc. sg. – obecność palatalizującej kocówki *-e*, np. *prōrōče* [s. 98b, w. 8].
- f) Nom. pl. – końcówka *-i* po miękkiej zamiast *-e* jako wpływ białoruski, np. *ōbiwateli pekēlne* [s. 95a, w. 2; por. Kurzowa 1993: 168; Suter 2004: 254], oraz końcówka *-i* zamiast *-y*, brak bowiem w grafii arabskiej oboczności *i* : *y*, stąd formy *ōbrazi xwalōŋ* [s. 104b, w. 7], *balwani* [s. 117b, w. 4] etc., a także obecność wyrazów *pōslanci* [s. 115b, w. 8], *slūzi bōže* [s. 102a, w. 8], *bōgi waši* [s. 119b, w. 1] oraz *prōrōki* [s. 96b, w. 5], *newerniki* [s. 105a, w. 6], *spōlečníki* [s. 104b, w. 7] obocznie do *prōrōci* [s. 99b, w. 4], *newernici* [s. 110a, w. 4] etc., jak również *-e*, np. *strōže* [s. 115b, w. 7]. W rzeczownikach osobowych obecna jest też końcówka *-owie*, np. *rabinōwe* (s. 102, w. 8), *sinōwe bōžzi* [s. 96a, w. 7], *lōtrōwe* [s. 100b, w. 7].
- g) Gen. pl. miękkotematowych – końcówka *-ej*, np. *dōbrō luzej* [s. 103a, w. 4; por. Suter 2004: 240 i 265]²⁴; końcówka *-ów*, np. *dō lōkcōw* [s. 94a, w. 8], *lik dnōw* [s. 115b, w. 5]. W Gen. pl. występuje również *ø*, np. *dwux muṣulman* [s. 107b, w. 6], *ōd kăfirōw trojčan* [s. 120b, w. 4], *od cūd* [s. 110a, w. 7].
- h) Acc. pl. – przewaga *-y* (*-i*), *-e* nad *-ów*, np. *nad šwjetī* [s. 118a, w. 6].
- i) Instr. pl. – obecne są końcówki *-y*, np. *prijeli ūsti* [s. 99a, w. 1]; *-mi*, np. *kăfirmi stali* [s. 103b, w. 5], *ōbiwatelmi pekēlnimi* [s. 105a, w. 6], *biłi pōganmi i ješče* [s. 107b, w. 3], *z werōncimi muṣulmanmi* [s. 99b, w. 3] oraz z największą egzemplifikacją *-ami*, np. *namesnikami* [s. 127a, w. 6].
- j) obecność końcówki pierwotnego Nom. pl. w rzeczowniku *przyjaciel*, np. *prijaceli bōžže* [s. 96a, w. 7], ale *prijacele* [s. 122b, w. 7].

24 Kurzowa traktuje ją jako osobliwość na tle historii języka ogólnopolskiego i dialektu północnokresowego, a jej obecność potwierdza w gwarach północnoukraińskich oraz białoruskich: „Była to końcówka, która okresowo tylko (koniec XVI–koniec XVII w.) zaznaczyła się w języku polskim na obszarze W. Księstwa Litewskiego, być może charakteryzowała język bardzo potoczny, występowała u osób dwujęzycznych, u których dwa systemy językowe wzajemnie się przenikały” [Kurzowa 1993: 169].

- k) dwoistość końcówek w Gen., Dat. i Instr. pl. rzeczownika *przyjacieli*, np. *s prijacōl* [s. 107b, w. 6] – por. *prijaceli*, *prijacelmi* [s. 101a, w. 1] – por. *prijacelami*.
 - l) osobliwa odmiana niektórych rzeczowników męskich, np. *čterzešce člōweka* [s. 103a, w. 2].
- 3) w odmianie rzeczowników nijakich:
- a) Gen. sg. miękkotematowych jest zastępowany formami Nom. sg., np. *ne opūskaŋce [[[prži[[ka]]]kežane božego* [s. 93a, w. 8], *wiwedlišmi ž nix dwanašce pōkōlene* [s. 95a, w. 5–6], *ž rōskažane bōžegō a naprawaži jix* [s. 96a, w. 2], *z granic prikežane* [s. 104b, w. 2], *meškane zdrowje wečnegō* [s. 122b, w. 6].
- 4) w odmianie rzeczowników żeńskich:
- a) Gen., Dat., Loc. sg. – konkurencja końcówek *-e*, np. *mena šwīne* [s. 125a, w. 1], *-ej*, np. *ta drōge mōje wjerej* [s. 126a, w. 3], *z racej* [s. 118a, w. 7] oraz *-i(-y)*, np. *dō žemi šwentej* [s. 96b, w. 6], które ostatecznie zwyciężają na początku XVIII wieku. Wyjątkowo *-i (-y)* występuje w wyrazach zapożyczonych, np. *opūšćac ceremonī božej* [s. 93a, w. 5]. W Gen. sg. zaznacza się także obecność końcówki *-u* jako wpływ rurski, np. *bez xlūbū* [s. 95a, w. 7], *iž šiju* [s. 93a, w. 5], natomiast w Loc. sg. występuje końcówka *-i* jako przykład wpływu odmiany miękkotematowej na twaridotematową, np. *w [...] persōni* [przykład z Tefsiru z 1686 roku, sura 112, w. 3].
 - b) Acc. sg. rzeczowników twaridotematowych – obecność końcówki *-q*, ponadto występowanie w Acc. sg. rzeczowników na *-a* regionalnej tendencji do zrównania z Nom. sg. – podłoże tego zjawiska jest fonetyczne (tzw. akanie). W analizowanych tekstach można zatem spotkać formy: *zabije dūša čloweča* [s. 97b, w. 8], *pod obrona* [s. 485a, w. 9].
 - c) Nom. i Acc. pl. – końcówka *-i (-y)*, np. *ōni ne gūbōŋ nikōgō tilkō dūši swoje* [s. 112a, w. 8 – s. 112b, w. 1].
 - d) Dat. pl. – końcówka *-am*, np. *dušam jix* [s. 103b, w. 3].
 - e) Gen. sg. rzeczowników spółgłoskowych – końcówka *-e*, np. *spōkōjne krwe* [s. 106b, w. 7].
 - f) Nom. i Acc. pl. rzeczowników spółgłoskowych – typowe dla XVII, a zwłaszcza dla XVIII wieku wahania pierwotnej końcówki *-i* oraz zapożyczonej z tematów miękkich samogłoskowych *-e*, np. *mōci* [s. 99a, w. 5], *zgubilišmi pred nimi mjesta i wšī* [s. 110b, w. 2].
 - g) Gen. pl. miękkotematowych, analogicznie jak w rodzaju męskim – końcówka *-ej*, np. *nicej* [s. 485b, w. 1].

- 5) w odmianie przymiotnika:
- a) wahania wygłosowego *-i* : *-y* oraz *-ij* : *-yj*, co może nawiązywać do brus. gwar brzesko-pińskich, ale jest też obecne w gwarach wileńskich oraz charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej [por. Łapicz 1989: 166; Suter 2004: 307–309]²⁵, np. *jedinij* [s. 104a, w. 1], *trecij* [s. 103b, w. 8], *slišūncij i wjedōmij* [s. 104a, w. 6].
 - b) oboczności tematów – mieszanie tematów twardych z miękkimi w przymiotnikach na *-ny* : *-ni* oraz *-cy* : *-ci*²⁶, np. *pekelnij* [s. 485a, w. 5], *pžijmūjonci* [s. 485a, w. 3], *blendni*, *zweżoni* [s. 6a, w. 6].
 - c) Gen. sg. f. – końcówka *-e*, np. *čenśc ōbeŋnici bōžže* [s. 95b, w. 3].
 - d) Acc. sg. f. – końcówka *-ę*: *te žeme šwente* [s. 97a, w. 5].
 - e) Instr. – przeważa końcówka *-emi* nad *-ymi* (*-imi*), np. *losami falšiwemi z napisami falšiwemi* [s. 93b, w. 4].
 - f) formy odmiany prostej przymiotnika, np. *rence abū lehebowī* [s. 485a, w. 4].
- 6) w odmianie zaimka:
- a) *on(y)*, *ona*, *ono* ‘ten, ta, to’, np. *bōg ōn pamazanec ‘ejšā* [s. 96a, w. 3], *otō ta drōge bōža prōwazī ōnōŋ* [s. 118a, w. 8], *na ōnim šwece* [s. 95b, w. 6].
 - b) *wšytek* ‘wszystek’, np. *wšitkō calō* [s. 94b, w. 1], *od wšitkix ceremonij* [s. 93a, w. 7], *wšitke stworene* [s. 96b, w. 1].
 - c) *nikto* ‘nikt’ – według *Słownika Lindego* (SL) postać archaiczna, dokumentowana w XVI wieku (Budny, Wujek). W tefsirach jest obecna w przypadkach zależnych, np. *niskogo* [sura 112, w. 2], *nikōgō* [przykład z Tefsiru z 1686 roku, sura 112, w. 2]. Wyraz jest notowany w *Słowniku Srezniewskiego* w znaczeniu ‘nikt’ z uwagą: „при косвенных падежахъ предлоги ставятся послѣ ни” [1989: II, 451].
 - d) zaimki osobowe zarówno w formie krótkiej (pierwotny Acc.), jak i dłuższej (pierwotny Gen.), np. *ješlī tī wicōngneš na me renke twojōŋ žebiš me zabil ja ne ōcōngne renki na cebe žebī zabil cebe* [s. 97b, w. 1], *trimajce me* [s. 109a, w. 8], *ūmōril me* [s. 109b, w. 5], *pewne ce zabiye* [s. 97a, w. 8].

25 Por. gwary południoworuskie, ale też wileńskie – tzw. polskie wyspy. Kartoteka SPoLXVI notuje np. wyrażenie *sluga božij* w OpecŻyw.

26 Tego typu wahanie występuje tylko w polszczyźnie północnokresowej [por. Kurzowa 1993: 182].

- e) zaimek 1. i 2. os. sg. w Dat. – formy dłuższe zamiast enklitycznych; są one wyjątkowo rzadkie – por. *žebi ūwerili mne* [s. 108b, w. 7].
 - f) zaimki rodzajowe bez nagłosowego *ń* w połączeniu z przyimkiem (wpływ białoruski), np. *na jim* [s. 93b, w. 3], *ōd jix* [s. 103b, w. 4].
 - g) *ten* w Nom. sg. n. – końcówka *-e*, np. *te kerane* [s. 98a, w. 5], *te preklenstwo* [s. 104b, w. 2].
 - h) rodzaj męskoosobowy zaimków – występowanie starej końcówki *-e* z miękkotematowych, np. *te ktūre īman prijeli* [s. 94b, w. 6].
- 7) w odmianie liczebnika:
- a) *dwa, oba* – w Nom. rzeczowników męskoosobowych spotykana jest starsza forma, np. *prisengnōŋ ōba panū bōgu* [s. 107b, w. 8].
 - b) *dwadzieścia – czterdzieści*: dominują formy z *-e*, np. *dwazeŋce aje-tew* [s. 93a, w. 2], *čtirzeŋce lat* [s. 97a, w. 6], które, jak podkreśla Kurzowa [1993: 191], nie są notowane przez badaczy języka pisarzy XVII–XVIII wieku, nie notuje ich też Irena Bajerowa. Występują natomiast konsekwentnie u Poczubuta i Sapiehy.
 - c) liczebniki wieloczłonowe, np. *stō i dwazeŋce aje-tew* [s. 93a, w. 1–2]. Liczebniki łączone za pomocą spójnika *i* występują w XVII i XVIII wieku [za: Maryniakowa 1997: 91].
 - d) liczebniki zbiorowe, np. *zwunzece jix ōbōjix* [s. 107b, w. 8].
- 8) w odmianie czasownika:
- a) bezokolicznik
 - archaiczna postać **-ti > -ci*, np. *spōżewaci ŋe* [s. 105a, w. 4].
 - b) czas teraźniejszy
 - czasowniki iteratywne, np. *prislūxiwajon ŋe* [s. 99a, w. 2], *špe-šajōn ŋe w newernōsci* [s. 99a, w. 1].
 - niektóre czasowniki należące do koniugacji na *-m*, *-sz* z przyrostkiem *-a-* przybierają przyrostek *-uj-* w czasie teraźniejszym i *-owa-* w czasie przeszłym i bezokoliczniku, np. *dōbre ŋe rōnżic ōznajmōwac* [s. 126a, w. 5], *muxemmed jakō ōznajmūje* [s. 114a, w. 7], *ōznajmōwali i čitali* [s. 123a, w. 3], *ne rōwnōwali bōgu w tim* [s. 125b, w. 4]; współwystępują one z formami krótszymi, np. *wšak ōznajmilō ŋe* [s. 121b, w. 7].
 - w koniugacji *-ę*, *-isz* (*-ysz*) samogłoska *i* poprzedzająca końcówkę ulega rozszerzeniu do *e*, np. *prijacelōn ŋe s timi* [s. 104b, w. 3].
 - kilka czasowników odmienia się według koniugacji *-m*, *-sz*, np. *mī werami tōbe jedinemu* [s. 105a, w. 3], *klamajōŋ piŋmō* [s. 113b, w. 5].

- forma *jest* występuje w funkcji 3. os. pl., np. *jeślī wī jest prawžiwe* [s. 101b, w. 7], *ja jest z wami* [s. 95a, w. 6] – taka odmiana słowa posiłkowego *być* charakteryzuje dziś polskie gwary, jest to też cecha gwar brus. i ukr. [Kurzowa 1993: 196]. Inne przykłady: *w nim jest sōndi bōže* [s. 99b, w. 2], *dla nix jest raje* [s. 109b, w. 7], *rence bōže zwonzane jest* [s. 102b, w. 2].
- wyrównania oboczności spółgłoskowych w tematach przez usuwanie alternacji, np. *tilkō pōmnōŋ ō kurane* [s. 116b, w. 2], obecne też w imiesłowach, np. *bišce bilī napōmnōnemi* [s. 126a, w. 2].
- w 1. os. pl. – obocznie końcówki *-m*, np. *zacmim ōči* [s. 108b, w. 5] i *-my* (tu wahanie *-my* : *-mi*), np. *ūčinilišmi* [s. 125a, w. 2], ale też sporadycznie poświadczona końcówka *-mo* pochodzenia brus., np. *i wskrešilibišmō pred nimi wšitke reči* [s. 121a, w. 3].
- archaiczne formy osobowe czasownika *być*, np. *jesc xeram* [s. 93b, w. 1], *tō jesc* [s. 123b, w. 7].

c) czas przeszły

- innowacje, np. szyk ruchomy końcówek osobowych, np. *jam slabšij jest* [s. 97b, w. 6], *wī bilišce zatajili* [s. 95b, w. 8], brak końcówek osobowych (wpływ brus.), np. *jix preklelišmi jix ōddalili ōd laski našej* [s. 95b, w. 2], *pane bōže naš slūxališmi i dali še žweśc* [s. 122b, w. 8] czy ich zastępowanie przez zaimek osobowy używany przy czasowniku, np. *a xōcbi zezlali mī na ce* [s. 110b, w. 5].
- nieściągnięta postać, np. *bōjali še jegō* [s. 117a, w. 2].
- formy imiesłowu czynnego czasu przeszłego zakończonego w sg. na *-l*, *-la*, *-lo*, co można uznać za polonizm, a także zanik w grupach spółgłoskowych sufiksu *-l*, np. *wšak prišed wam pōsōl* [s. 95b, w. 7], *žebis pōšed* [s. 113a, w. 6]. Zdarza się też, że po temacie samogłoskowym zamiast *-l* w wygłosie pojawia się w zapisie *wāw* (я), co stanowi wpływ białoruski, np. *jeślī ktō ūmišlne ūčiniw* [s. 99b, w. 8].

d) czas zaprzeczony

- obecność form czasu zaprzeczonego, np. *bilišce zatajili* [s. 95b, w. 8], *ne ūžili še bilī* [s. 110b, w. 3], *dal bil bōg* [przykład z Tefsiru z 1725 roku fol. 35a, w. 4b, s. 438].

e) imiesłowy

- imiesłów czasu teraźniejszego czynny na *-qc* w funkcji przydawki rzeczownika, np. *žōna nōšōnc* [s. 485a, w. 5].

- imiesłów na *-qc* w funkcji równoważnika zdania, np. *to co rẓnonc pẓřipomnalo ẓe jim* [s. 93b, w. 2].
 - imiesłów na *-wszy* lub *-szy* w funkcji orzeczenia w zdaniu pojedynczym, np. *jeden drŭgim pẓřĩzdōbiwši klamstwo* [s. 121a, w. 6].
 - liczne konstrukcje imiesłowowe w różnych funkcjach, np. *mōdlice ẓe zanexawši pana bōga* [s. 115a, w. 6], *a ne ũdawaj ẓe za ẓwatem [...]* *pōrŭciwši cō tōbe pẓřĩlō ōd bōga* [s. 100a, w. 8–s. 100b, w. 1], *a ktō neweril takim rečōm pẓřĩwši ĩman* [s. 94a, w. 6], *jeẓlibim ja tō bil mŭwōncij* [s. 109b, w. 2], *tĩ wjedomij wẓĩtkę tajemnic* [s. 108a, w. 8].
 - imiesłów bierny z przyrostkiem *-on-* występuje z wysoką frekwencją i przeważa do końca XVIII wieku nad *-nięty-*, np. *ẓarẓnono* [s. 93b, w. 3].
- f) zakłócenia w łączliwości czasowników z zaimkiem *się*, np. *pōzwolila ẓe na tō* [s. 97b, w. 3], *ẓe ne weẓal* [s. 98b, w. 6], *pẓřĩli ẓe dō takęō čas* [s. 122b, w. 8], *co ẓe čino* [s. 93a, w. 5], *stronil ẓe dla grẓexŭ* [s. 93b, w. 7], *dō negō ẓe pōwrŭci* [s. 96b, w. 1], *pōwrŭcce ẓe dō negō* [s. 100b, w. 3].
- g) tryb rozkazujący z końcówką *-i* w 2. os. sg, np. *wspōmni i muxemed* [s. 96b, w. 4], *wejẓrĩ na nix* [s. 104a, w. 5], *patri* [s. 116a, w. 5].

C. W zakresie słowotwórstwa

- 1) obecność produktywnych w polszczyźnie ogólnej i północnokresowej XVI–XVIII wieku formacji, np. w TAL odrzeczownikowe *nomina agentis* z sufiksem *-nik* – por. *kriwdnik* [s. 97b, w. 3], *ẓkŭdnik* [s. 97b, w. 4], *newernik* [s. 99b, w. 7], *bojaẓnik* [s. 105a, w. 1], *ŭčenẓnik* [s. 104a, w. 3]; z sufiksem *-ciel*, np. *zemẓciel* [s. 106b, w. 4], *bŭricel* [s. 122a, w. 3], *gŭbicel* [s. 123a, w. 5], *pẓřowāẓciel* [s. 126b, w. 1] czy z przyrostkiem *-ca*, np. *pẓřičinca* [s. 114b, w. 6], *twurca* [s. 120a, w. 5], *pōtwarca* [s. 126b, w. 2], ale też *-arz*, np. *liẓbar* [s. 116a, w. 1], *-acz*, np. *dōglōndač* [s. 109b, w. 4]. W znakomitej większości są notowane przez *Słownik wileński* (Swil). Niektóre z nich są neologizmami bądź neosemantyzmami, zapożyczonymi z polemicznych tekstów religijnych czy też przekładów Biblii, np. z *Biblii nieẓwieskiej* – por. *karmicel* [s. 97b, w. 2]; abstrakcyjne *nomina actionis* z formantami *-enie*, *-anie*: *ŭspamentane* [s. 99a, w. 5], *zaẓlepene* [s. 103b, w. 3], *činenene* [s. 107b, w. 6], *pōhanbene* [s. 122b, w. 2], *znŭẓčene* [1836 sura 114, w. 3]; abstrakcyjne na *-ość*, np. *dwuličnōść* [s. 101a, w. 3], ale

też na *-stwo*, np. *neprijacelstwo* [s. 95b, w. 6], *-eństwo*, np. z nienotowanych w słownikach: *newerenstwo* [s. 102a, w. 6], *prōrōčenstwo* [s. 103a, w. 2] (współwystępuje z formą *prōrōctwo*); odrzeczownikowe *nomina attributiva* z sufiksem *-ski babskix* [s. 485b, w. 1].

- 2) występowanie przymiotników dzierżawczych z sufiksem *-owy*, np. *lehebowi* [s. 485a, w. 4].
- 3) *superlativus* przymiotników w wariantcie starszym, np. *nalepša* [s. 110a, w. 4], *a nalepejs prijacōl* [s. 107b, w. 6], *nagōrše* [s. 102a, w. 5], ale *nailepše* [s. 108a, w. 5]. Według Kurzowej [1993: 186] stopień najwyższy przymiotników i przysłówków z *na-* jest poświadczony od końca XVI wieku i sięga niewiele poza 2. połowę XVII wieku.
- 4) wahania w zakończeniach przysłówków *-e* : *-o*, np. *mūw šmele* [s. 103a, w. 3], *xōcbi tōbe zawženčnō prixōzilō* [s. 107a, w. 3]²⁷.
- 5) formy czasownikowe o innym niż dziś prefiksie, z prefiksem naddanym lub z brakiem prefiksu, np. *padne* [s. 485b, w. 1], *žeme šwentō napisal pan bōg wam* [s. 96b, w. 6], *nawracam twar mōjōj kū* [s. 117b, w. 3], *premenali słowo* [s. 95b, w. 2], *rezlōnčili še ōd wjeri* [s. 126b, w. 6], *pōdwišili nad šwjetī* [s. 118a, w. 6], *abi se ūkūpili tim* [s. 98b, w. 1], *pōmōcōwališmi cebe dūxem šwentim* [s. 108b, w. 1].

D. W zakresie składni

1) syntaktyczne użycie przypadków

a) Gen. w funkcji dopełnienia

- Gen. > Dat., np. *nektūrix sklamali* [s. 103b, w. 3], *wijawi jix pan bōg tō cō biłi činōncimi* [s. 95b, w. 7].
- Gen. > Acc., np. *opūšćac ceremoni bożej* [s. 93a, w. 5], *ne pitajce ō takix reči* [s. 107a, w. 4], czy dopełnienie przedmiotowe przy podstawie przymiotnikowej, np. *wjedōmī piśma* [s. 102b, w. 1], *tī jesteš wjedōmij zaōčnōści tajemnici* [s. 109b, w. 3].
- Gen. > wyrażenie przyimkowe, np. *mešonca zakażanego we wejowac* [s. 93a, w. 5], *pan bog jest twardego kerana i menki* [s. 93b, w. 1], *ten zblōnzil prawziwej drōgi* [s. 95b, w. 1], *zapōmneli ōbetnici mōjej* [s. 95b, w. 5], *strūnce še gō* [s. 95b, w. 7].

b) Gen. w funkcji okolicznika czasu, np. *wiśed lik dnōw časū* [s. 115b, w. 5].

c) Gen. w funkcji przydawki, np. *rōzżał darū nebeskēgō* [s. 93a, w. 1].

27 Spoza tefsiru np. w formie *božjo jedinostvo* [KM 194, w. 6, s. 140].

Wśród konstrukcji syntetycznych na szczególną uwagę zasługują dopełniaczowe dopełnienia porównawcze – tzw. *genetivus comparationis* – po przymiotnikach i przysłówkach w stopniu wyższym, np. *pan bōg wjedōmšij tō cō jest ōni w sōbe tajōncimi* [s. 102a, w. 6–7]. Utrwalanie tego typu konstrukcji wspomaga na Kresach wpływ wschodniosłowiański [Kurzowa 1993: 297–298].

d) Dat. w funkcji dopełnienia

- Dat. > Gen., np. *temū cō zeslanō jemū ne trimali še* [s. 104b, w. 5].
- Dat. > wyrażenie przyimkowe, np. *prišli jim prōrōki* [s. 98a, w. 2].

e) Instr. w funkcji dopełnienia

- Instr. > Acc., np. *cō zabil bidlencem* [s. 106b, w. 1].

2) syntaktyczne użycie przyimków

a) wyrażenie przyimkowe w funkcji dopełnienia

- wyrażenie przyimkowe > inne wyrażenie przyimkowe, np. *benzece jim w pōmōci* [s. 95a, w. 7], *čemū ne prišle tōbe w pōmōci anjōla* [s. 110b, w. 6–7], następuje przy tym zmiana rzędu przyimka, np. *na bōga nazejo i ōpeke pōkladajce* [s. 97a, w. 2], *bendōŋ pōwolnī i pōslūšnī na mušulmani a pōważne i ga[[]] rde na newernici* [s. 101b, w. 1], ciekawym przykładem wskazującym na wpływ języków ruskich jest biernikowa składnia przyimka *między* – por. *učili mezi was prōrōki* [s. 96b, w. 5].

b) wyrażenie przyimkowe w funkcji okolicznika, np. *przez noż* [s. 93b, w. 3].

c) wyrażenie przyimkowe > dopełnienie kazualne, np. *ni maš z inšix bōga* [s. 104a, w. 1], *ode mne še bojce* [s. 93b, w. 5], *zmaže ōd was grexi waše* [s. 95a, w. 8], *ne frasūj še nad timi lūžmi* [s. 97a, w. 6].

3) Instr. w orzeczniku przymiotnym, np. *kajeta pžijmūjuncim* [s. 485a, w. 3], *stali činōncimi* [s. 102a, w. 8], *bōnzce i wī cnōtliwimi* [s. 94a, w. 5], *bōnzce stawajōncimi* [s. 94b, w. 6], *mī pewne ōtō to sežōncimi zōstanem* [s. 97a, w. 4].

4) konstrukcje z bezokolicznikiem, np. *bendōŋ bic ū wjere bōžōŋ* [s. 101b, w. 1].

5) regionalna konstrukcja z przyimkiem *dla* + Gen., np. *stronil še dla gržexū* [s. 93b, w. 7].

6) konstrukcja *u* + Gen., np. *pitajōŋ ū cebe* [s. 93b, w. 7], *prōšce ū negō* [s. 98a, w. 7–8].

7) podmiot grupowy ilościowy, np. *prijzece jeden z was* [s. 94b, w. 1].

8) archaiczna forma przyimka *z*, np. *ne rznice iż šiju jix* [s. 93a, w. 5], *peršij iż škūdnikōw* [s. 97b, w. 4].

Przy identyfikacji cech polszczyzny północnokresowej należy mieć na uwadze, że w dużej mierze odzwierciedla je grafia zabytku. Pisownia jest bowiem ważną cechą języka, wydatnie świadczy o wymowie i/lub konwencji pisarskiej, jakiej hołdował pisarz czy autor. Jak stwierdza Elżbieta Smułkowa, występuje tu „posługiwanie się kodem mieszanym, który w intencji mówiącego ma być mówieniem po polsku, ale w którym cały proces myślowy przebiega w gwarze rodzimej i odpowiednie konstrukcje są substytuowane na polski” [Smułkowa 1988: 44].

E. W zakresie leksyki

- 1) obecność leksykalnych form wschodniosłowiańskich, w tym hybryd polsko-białoruskich, np. *na preciwuk albō wsazōŋ gō w tūrme* [s. 98a, w. 5], *zbawil jix spaŋjem* [s. 105a, w. 4], *nūtr* [s. 122b, w. 3], *od domū bożego xramu* [s. 93a, w. 7–8], *ne mam činic jemū šabrōw* [s. 111a, w. 8], *ne opūskajce* [s. 93a, w. 8], *pōslal pan bōg wrōna* [według źródłosłowu ar. powinno być *kruka* s. 97b, w. 4], *lexkōserd-nij* [s. 107a, w. 6], *ōn jest dōbrij dō ūprōšana lexkij* [s. 120a, w. 8], *nicej sirowix* (1836 sura 113, w. 2), *kajeta* [s. 115a, w. 3], *jedin* [s. 105a, w. 3], *jedinij* [s. 104a, w. 1], *jedinnij* [s. 111b, w. 7], *trecij* [s. 103b, w. 8], *znūščene i znūščāc* [1836 sura 114, w. 2 i 3], *ōd sōkōlek-tūrōw* [s. 109b, w. 1], *ōdpūskliwij* [s. 98a, w. 7], *pan bōg twoj ūplōšnj* [s. 123a, w. 6]²⁸. Formy hybrydalne odzwierciedlają naturalny proces tworzenia się polszczyzny północnokresowej na substracie białoruskim. Łapicz [1994] notuje ciekawe przykłady z tego zakresu: *barzdo*, *borzdo*; *mużczyzna* lub *muščyzna*; *miży*, *pomiży*, *miży*, *meży*; *krapla*.
- 2) obecność form regionalnych typu *inny* : *inszy*, np. *prīweże pan bōg lūd inšij* [s. 101a, w. 8], *takij jakō inše* [s. 104a, w. 3], *bōgī inše* [s. 111b, w. 6].
- 3) słownictwo poświadczone tylko w Swil, np. *dwuliczność* 1. ‘dwojaka strona rzeczy’, 2. fig. ‘fałszywość, obłuda’ [s. 267]; *poznak* ‘znak, oznaka’ [s. 1178]; *siabrować* prow. ‘niezmienne wciąż u jednej osoby czegoś kupowanie lub jednej osobie czegoś przedawanie’ [s. 1474].

28 Przykłady spoza tefsiru: w KK *ōdīm* (bōg) [58a, w. 1–2, s. 93] oraz w KM *ozin* [267, w. 8–10, s. 160], (pan bōg) *ozinnji* [410, w. 10, s. 198], w KŁ [113b, w. 3, s. 377] *bożeje adżinostva* (*bożeje* – forma bez kontrakcji i *adżinostva* – forma białoruska – por. ros. единство, może to być więc hybryda z *jedynostwo* z akaniem w wygłosie), w KM [269, w. 3–4, s. 160], w KŁ [131b, w. 5, s. 388] *mūkari*, a w KK *mukari* [63a, w. 10–11, s. 98], w KM *kniha* [257, w. 7–8, s. 257], *verχ* [488, w. 6, s. 218], *spodar* [291, w. 11, s. 165], *jedinnostvo* [5, w. 6, s. 60].

Naukowe zainteresowanie dialektem północnokresowym zaczęło się od badań nad językiem pisarzy północnokresowych, a więc od badań języka osobniczego²⁹ (wcześniej zwracano uwagę na ślady polszczyzny w ruskojęzycznych tekstach urzędowych z XV wieku oraz w późniejszych dokumentach łacińskich, a także XVI- i XVII-wiecznych tekstach urzędowych). Przystępując do analizy fonetycznej dialektu północnokresowego od końca XVI do końca XVIII wieku, Kurzowa pisała: „bazy materiałowej nie stanowią ani oryginalne rękopisy, ani oryginalne druki, lecz drukowane w XIX w. wydania rękopisów” [Kurzowa 1993: 66]. Historycy języka dysponują dziś *Aktami cechów wileńskich z lat 1495–1759*, wydanymi na podstawie późniejszych kopii w 2006 roku w Poznaniu [za: Pihan-Kijasowa 2009, 2011: 83–95] oraz *Aktami wydawanymi Wilenskoju Archeograficeskoju Kommissieju* (t. 1–9, Wilno 1895–1878; AWK), zawierającymi tekstowe potwierdzenia cech uznanych za regionalne (między ostatnim dwudziestolecie XVI i pierwszym dwudziestolecie XVII wieku) [Kurzowa 1993: 115], jako najwcześniej datowanymi źródłami ekscerpcji. Rękopiśmienne zabytki Tatarów WKL są więc nieocenionym źródłem do badań dziejów polszczyzny północnokresowej od początków jej kształtowania³⁰ aż po okres ukonstytuowania się jej cech systemowych.

Z opisywanych w literaturze przedmiotu cech północnokresowego dialektu literackiego warto zwrócić uwagę na przykłady wyjątkowe, mające nieliczne poświadczenia w materiale źródłowym, a także te o podłożu wschodniosłowiańskim. Na poziomie fonetyki jest to: nieczęsto spotykany w tekstach rękopiśmiennych zapis *ă* przez *o*, co według Kurzowej potwierdza tezę, iż Polacy kresowi nie znali *ă*. Dialekt północnokresowy kształtowany był bowiem na substracie białoruskim, więc usuwał fonemy niedostatecznie wyraziste i te, których nie było w białoruszczyźnie [Kurzowa 1993: 66 i 74]. Analogicznie było z *ě*. Do wyjątkowych przykładów można zaliczyć również formy z samogłoską rozszczepioną przed spółgłoskami szczelinowymi, co tłumaczy

29 Można tu wskazać pochodzące z przełomu XVII i XVIII wieku rękopisy Jana Władysława Poczubuta Odlanickiego, stolnika oszmiańskiego, i Antoniego Kazimierza Sapięhy, starosty mereckiego; z XVIII wieku komedie Franciszka Bohomolca, poezję Konstancji Benisławskiej; z XIX wieku język Ignacego Chodźki, Jana Chodźki, język filomatów i filaretów, Franciszka Mickiewicza, Władysława Syrokomli; z XX wieku – regionalizmy północnokresowe jako stylizacja językowa w powieściach np. Melchiora Wańkowicza, Tadeusza Konwickiego, Czesława Miłosza. Ukazały się również studia nad językiem Adama Mickiewicza – istotne jest zwłaszcza zagadnienie języka regionu północnokresowego jako tła dla języka poety.

30 Genadij Cychun [2016] wskazuje obecne w tefsirach cechy kształtującego się dialektu kresowego. Przytacza po kilka przykładów z systemu gramatyczno-leksykalnego języka, cechujących zarówno język polski, jak i starobiałoruski XVI–XVII wieku.

się wpływem języków ruskich [Kurzowa 1993: 82], oraz wyraz *spōlenčnik* jako potwierdzenie wtórnej nosowości. Do sporadycznych należą również przykłady substytucji ruskiego *u* na miejscu dawnej nosówki tylnej. Ważnym uzupełnieniem są wczesne poświadczenia denazalizacji wygłosowego φ ³¹. Osobliwe są też przykłady zapisu zaniku nosowości φ przed *-w* w imiesłowie uprzednim. W zakresie konsonantyzmu warto zwrócić uwagę na przykłady dekompozycji spółgłosek wargowych miękkich, w tym przykłady potwierdzające charakterystyczną dla południowo-zachodnich gwar białoruskich grupę *n'j*. Istotne są także poświadczenia wymowy asynchronicznej *r + ž*, *r + š* jako wpływu białoruskiego, podtrzymującego polski archaizm. Na okresową i przejściową cechę mazowiecką w dialekcie północnokresowym wskazuje upodobnienie postępowe *f < χv*. W zakresie fleksji można wymienić: brak stabilizacji podstaw dystrybucji końcówek *-u* : *-owi* w Dat. sg. m. (wpływ na wahania w tym zakresie mogą mieć gwary brus.), końcówkę *-om* ruskiego pochodzenia w Instr. sg. m., końcówkę *-i* po miękkiej zamiast ogólnopolskiej *-e* jako wpływ białoruski w Nom. pl; końcówkę *-ej* w Gen. pl. miękkotematowych męskich i żeńskich spółgłoskowych. W Gen sg. f. zaznacza się także obecność końcówki *-u* jako wpływ ruski. Kilka rzeczowników zachowuje starą końcówkę *-am* w Dat. pl. f. W odmianie przymiotnika należy zwrócić uwagę na wahania wygłosowego *-i* : *-y* oraz *-ij* : *-yj* oraz wahania *-cy* : *-ci*, a także na obecność form odmiany prostej. W odmianie zaimka występują postaci archaiczne: *on(y)*, *ona*, *ono* 'ten, ta, to', *wszytek* 'wszystek', *nikto* 'nikt'. W Dat. zaimka 1. i 2. os. sg. występują formy dłuższe, których pierwsze zaświadczenie pochodzi z końca XVI wieku. Są to początki cechy regionalnej, która silniej dochodzi do głosu w XIX i XX wieku [Kurzowa 1993: 188]. Wpływem białoruskim tłumaczy się obecność zaimków rodzajowych bez nagłosowego *ń* w połączeniu z przyimkiem. Tatarskie rękopisy potwierdzają też obecność liczebników wieloczłonowych. W odmianie czasownika warto zwrócić uwagę na formy archaiczne, np. bezokolicznik zakończony na *-ci*, odmianę czasownika *być*, tryb rozkazujący z końcówką *-i* w 2. os. sg. oraz występowanie formy *jest* w funkcji 3. os. pl., a także poświadczenie wyrazów z pochodzącą z języka białoruskiego końcówką *-mo*. Ponadto w czasie przeszłym zaznacza się brak końcówek osobowych czy ich zastępowanie przez zaimek osobowy używany przy czasowniku, co stanowi wpływ języków ruskich [Kurzowa 1993: 198]. Tefsiry dostarczają ponadto egzemplifikacji licznych konstrukcji imiesłowo-

31 „Są to przykłady ważne zarówno dla historii dialektu północnokresowego, jak i historii polskiego języka literackiego, wskazują bowiem na kresowe źródło tej wymowy” [Kurzowa 1993: 80].

wych. W zakresie słowotwórstwa poświadczają stopień najwyższy przymiotników i przysłówków z prefiksem *na-*, w składni zaś formy syntetyczne i analityczne, w tym zwłaszcza syntaktyczne użycie przyimków. Zabytki Tatarów WKL dostarczają również przykładów leksyki notowanych po raz pierwszy przez Swil oraz licznych przykładów zjawisk językowych na styku języków polskiego i białoruskiego, w tym hybryd polsko-białoruskich.

Dla historii języka polskiego istotna jest także obecność w tatarskim piśmiennictwie wyrazów o randze użyć jednostkowych, używanych w polszczyźnie okresu staro- i średniopolskiego z niską frekwencją (*Słownik polszczyzny XVI wieku* potwierdza ich występowanie nie częściej niż 10 razy), np. *būricel* [s. 122a, w. 3 – SPolXVI II, 518 tylko 9 razy u Skargi], *jedinōstwō* [s. 104a, w. 5 – SPolXVI IX, 419–420 poświadczają jego użycie tylko w jednym zabytku, mianowicie w *Biblii nieświeskiej*, w Ef 4, 3], *karmicel* [s. 109a, w. 5 – SPolXVI X, 143–144 tylko 4 razy u Skargi i w *Biblii nieświeskiej*], *rōżżelač* [*dōbrix ōd zlix*] [s. 115b, w. 1]³², *lāskāwec* [1836, sura 1, w. 5 – SPolXVI XII, 513 FalZioł, Mącz – łącznie 4 razy; SL II, 596 – egzemplifikacja z XVIII wieku] i *podżoga* [sura 111, w. 2 – SPolXVI XXVI, 129 5 razy ModrzBaz, GórnDworz, KlonFlis, KlonWor; egzemplifikacja w SL pochodzi z XVII–XVIII wieku] oraz abstracta, np. *dwōrōwane* [s. 111a, w. 2 – SPolXVI VI, 257 1 raz Górnicki; SL tylko czasownik], *glūxōte* [s. 103b, w. 4 – SPolXVI VII, 432 8 razy FalZioł, BartBydg, Mącz], a także ukazanie ich dalszych losów w języku polskim, np. *prōwizōr* [s. 109a, w. 5] – w SPolXVI XXX, 475–476 jest notowany jako 1. ‘urzędnik zajmujący się aprowizacją wojska’; 2. ‘ten, kto sprawuje pieczę nad czymś, zawiaduje czymś; zarządca, nadzorca, administrator’, jednak XIX-wieczne opracowania leksykograficzne poświadczają zawężenie zakresu jego znaczenia do ‘zawiadowcy v. administratora szpitalu’; ‘pomocnika aptekarza, zarządzającego w jego imieniu apteką’, natomiast znaczenie ‘zawiadowca jakiego zakładu, domu handlowego’ uważa się za przestarzałe [Swil, s. 1209], co znajduje odzwierciedlenie w tatarskich tekstach, np. w TAL obok wyrazu *prōwizōr* dodano głosę *karmicel* ‘ten, co karmi’ [Swil, s. 473], a w Tefsirze z 1890 roku zastąpiono go znaczeniowym odpowiednikiem *pan*. Ponadto ważne jest zwrócenie uwagi na nowe związki frazeologiczne, m.in. skupienia terminologiczne o charakterze heterogenicznym, np. *lūz<i> kehbejnix* (z ar. الكعبة Al-Ka‘ba[t] ‘świątynia i sanktuarium w Mekce’ [s. 94b, w. 7]), *zālimin pōtwarca* (z ar. ظلم *zūlm* ‘niesprawiedliwość’; ‘tyrania, ucisk, represje’ [s. 126b, w. 2]), *žahilōw newjedōmix* (z ar. جاهل *ğāhil* ‘niewiedzący, nieznający (czegoś), nieświadomy (czegoś)’; ‘analfabeta, niepiśmienny’; ‘nieuk, głupiec, tępak’

32 Franciszek Peplowski [1974: 21] zalicza go do wyrazów jednocyfrowych.

[s. 121a, w. 4]), *sīn merjemin* (z ar. مريم Maryam ‘Maryja’ [s. 96a, w. 3]), *bestije beżjani* (por. ar. ابد ābid ‘dziki’ o zwierzęciu), *reči xeramne* (od ar. الحرام al-ḥarām ‘rytualnie zabroniony’ [s. 102a, w. 8]), a także (historyczno)językowe relacje słowiańsko-orientalne przejawiające się m.in. w zapożyczeniach, sposobach i metodach sławizacji wyrazów orientального pochodzenia, np. w *tim šūrijū*³³ [s. 93a, w. 4], *tewrit*³⁴ *inżil*³⁵ *żebūr*³⁶ [s. 94a, w. 3], hybrydy arabsko-tureckie dostosowane do systemu gramatycznego języków słowiańskich, np. *kurbanhyk* (ar. قربان qurbān ‘ofiara’ + tur. -lik), *dalawar* (ar. دعاء du‘ā ‘modlitwa’ + tur. -lar), *kierubiler* (ar. قروبي qarūbī ‘cherubin’ + tur. -lar), *chelalikdur* (ar. خلال ḥalāl ‘dozwolony, prawny, legalny’ + tur. -dır), *hadżej* (ar. حج ḥāğğ(i) ‘tytuł honorowy tego, kto odbędzie pielgrzymkę do Mekki’ + tur. -ci) i wiele innych. Warstwę leksykalną polszczyzny ubogacają również neologizmy, np. *dušejemca* [KL 125a, w. 6, s. 384]³⁷ jako transformacja tur. cān alicī, czyli dosłownie ‘biorący duszę’, nazwa znamionująca *pytalnik*³⁸ ‘ten, który pyta’ [KM *pitalnik* 256, w. 5, s. 157, ale w ChL *pūtalnik* 107a, w. 5–6, s. 200] czy nazwa czynności *upłaksić* ‘skłonić do płaczu’.

Tatarskie teksty dostarczają faktów językowych do historii nie tylko języków białoruskiego i polskiego, w tym polszczyzny północnokresowej, ale też gwar wyspowych czy dialektów białoruskich. Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa [1997] wyrażają pogląd, iż datowanie gwar ludowych Wileńszczyzny na 2. połowę XIX wieku należy zweryfikować, gdyż powstały one znacznie wcześniej – już w XVIII wieku. Według nich nowsze badania wykazują, że gwary polskie na Kresach północno-wschodnich nie powstały spontanicznie w 2. połowie XIX wieku wskutek polszczenia się chłopstwa białoruskiego i litewskiego. Kształtowały się one już wcześniej na podstawie osadnictwa i następnie polonizacji wokół ognisk polskości. Opierając się na rękopisach tatarskich, tezę tę potwierdzili Michał Tarełka i Ała Kożynowa [2004]. W badanym przez nich rękopisie z XVIII wieku są cechy charakterystyczne dla gwar wiejskich typu wyspowego na Wileńszczyźnie, które miały

33 Forma sławizowana ar. سورة sūra[t] ‘rozdział Koranu’.

34 Forma sławizowana ar. تورا Tawrā[t] ‘Tora’.

35 Forma sławizowana ar. إنجيل Ingīl ‘Ewangelia’.

36 Forma sławizowana ar. زبور Zabūr ‘Psalmy’.

37 Wpisuje się on doskonale w panującą w polszczyźnie tendencję do tworzenia (XVI i XVII wiek) oraz do nasycenia tekstów nie tylko poetyckich, ale i prozy (zwłaszcza w XVIII wieku) wyrazami z formantem *-ca*.

38 Można przypuszczać, iż podstawą jest bądź przymiotnik *pytalny*, który jednakże nie jest notowany w słownikach języka polskiego, bądź też czasownik *pytać*, do którego dodano złożony sufix *-alnik*.

powstać dopiero w 2. połowie XIX wieku. Piśmiennictwo tatarskie weryfikuje również tezę, iż od 2. połowy XVII wieku białoruszczyzna rozwijała się już tylko w postaci ustnej.

Pełne, komplementarne i interdyscyplinarne opracowanie tatarskich zabytków rękopiśmiennych pisanych alfabetem arabskim, których immanentną cechą jest wielojęzyczność (warstwa orientalna: język arabski, język turecki, język perski; warstwa słowiańska: polszczyzna północnokresowa w początkowym stadium jej powstawania, język starobiałoruski), może zatem znacząco przyczynić się do wskazania nowych faktów z historii języków białoruskiego i polskiego, w tym kształtowania się polszczyzny północnokresowej na substracie białoruskim.

Bibliografia

Źródła

- KK – Kitab z Kazania (transliteracja w: Galina Miškinienė, *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, VU leidykla, Vilnius 2001).
- ChL – Chamaił lipski (transliteracja w: Galina Miškinienė, *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, VU leidykla, Vilnius 2001).
- KŁ – Kitab Łuckiewicza (transliteracja wybranych fragmentów w: Jan Stankievič, *Prispevky k dějinám běloruského jazyka na základě rukopisu 'Al-Kitab'*, „Slavia” 12, 1933–1934, s. 357–390 oraz transliteracja w: Galina Miškinienė, *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, Vilnius 2009).
- KM – Kitab Milkamanowicza (transliteracja wybranych fragmentów w: Czesław Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1986 oraz w rękopisie – Czesław Łapicz).
- TAL – Tefsir z 1723 roku (autorska transliteracja oparta na systemie przyjętym w ramach prac nad projektem „Tefsir”)
- Tefsir z 1686 roku (autorska transliteracja oparta na systemie przyjętym w ramach prac nad projektem „Tefsir”)
- Tefsir z 1725 roku (transliteracja wybranych fragmentów – głównie sur I, II w: Alexander Nadson, *The Byelorussian Tartars and Their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies” 2, 1970, nr 2, s. 141–176; Paul Suter, *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Bohlau-Verlag GmbH, Köln 2004, s. 374–446).

Tefsir z 1788 roku (transliteracja wybranych fragmentów w rękopisie – Czesław Łapicz).

Słowniki

S^{Pol}XVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. Renata Mayenowa, t. 1–36, Wrocław 1966–2014.

SL – *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, t. 1–6, Lwów 1854–1860.

SWil – *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno 1861.

Срезневский И.И. (1989), *Словарь древнерусского языка (репринт)*, t. 1–3, Москва.

Literatura

Cybulski Marek (1996), *Staropolskie przekłady psalterza*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 41, z. 2.

Cychun Genadij (2016), *Сляды беларускамоўнага субстрату ў тэфсірах, створаных на трыторыі ібылога БКЛ*, w: *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 1: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, red. Monika Krajewska, Joanna Kulwicka-Kamińska, Arleta Szulc, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 161–168.

Dufała Krystyna (2008–2009), *Legenda o św. Grzegorzu w kitabie Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Chrestomatia teolingwistyki*, red. Aleksander Gadomski, Czesław Łapicz, Universum, Symferopol, s. 205–220.

Gadomski Aleksander, Łapicz Czesław, red. (2008–2009), *Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy...*, w: *Chrestomatia teolingwistyki*, red. Aleksander Gadomski, Czesław Łapicz, Universum, Symferopol, s. 33–58.

Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena (1997), *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, w: *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, red. Iryda Grek-Pabisowa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 27–109.

Jankowski Henryk, Łapicz Czesław (2000), *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, przeł., oprac. Henryk Jankowski, Czesław Łapicz, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.

Kulwicka-Kamińska Joanna (2013), *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

Kurzowa Zofia (1993), *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.

Łapicz Czesław (1986), *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia. Grafia. Język*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

- Łapicz Czesław (1989), *Z problematyki badawczej piśmiennictwa Tatarów białostockich*, w: *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, red. Elżbieta Smułkowa, Irena Maryniakowa, PWN, Warszawa, s. 161–171.
- Łapicz Czesław (1994), *Polsko-białoruskie związki językowe w piśmiennictwie muzułmanów litewskich (na przykładzie form: barzdo, borzdo ‘bardzo’, ‘prędko’)*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*”, t. 7, s. 171–178.
- Łapicz Czesław (2008), *Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė, VU leidykla, Vilnius, s. 69–80.
- Mika Tomasz, Twardzik Wacław (2011), *Jak zagadkowe cztery tytuły rozdziałów w Rozmyślaniu przemyskim pozwalają wyobrazić sobie jego zagubiony autograf*, „*Język Polski*”, z. 5, s. 321–334.
- Miškinienė Galina (2001), *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, VU leidykla, Vilnius.
- Peplowski Franciszek (1974), *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974.
- Pihan-Kijasowa Alicja (2009), *Akty cechów wileńskich z lat 1495–1759. Komentarz językowy*, w: *W kręgu języka*, red. Mirosław Skarżyński, Monika Szpiczakowska, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Pihan-Kijasowa Alicja (2011), *Nazwiska mieszczan wileńskich (XVI–XVIII wiek). Zarys problematyki*, „*Poznańskie Spotkania Językoznawcze*”, t. 22: *Studia onomastyczne i dialektologiczne*, s. 83–94.
- Radziszewska Iwona (2010), *Chamaity jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*, Toruń (komputeropis).
- Smułkowa Elżbieta (1988), *Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodnich Polski*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, seria VII, s. 395–405.
- Suter Paul (2004), *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Bohlaus-Verlag GmbH, Köln.
- Synkova Iryna (2015), *Тэфсир татараў Вялікага княства Літоўскага: бібліяграфічны агляд і крыніцазнаўчыя праблемы*, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf [dostęp: 2 czerwca 2017].
- Tarelka Michaił (2015), *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск.
- Tarelka Michaił (2016), *Рэлігійна-палемічны тэкст з лейпцыгскага канвалюта*, w: *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kul-*

- turowym, t. 1: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, red. Monika Krajewska, Joanna Kulwicka-Kamińska, Arleta Szulc, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 121–149.
- Tarełka Michał, Kożynowa Ałła (2004), *Teksty polskie muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z końca XVIII–początku XIX wieku jako źródło do badań nad polszczyzną kresową*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 11, s. 279–296.
- Tarełka Michał, Synkova Iryna (2009), *Адкуль пайшлі ідалы*, Мінск.
- Wydra Wiesław (2008), *Wokół fenomenu Kazań świętokrzyskich*, w: *Kazania świętokrzyskie. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, red. Paweł Stępień et al., Biblioteka Narodowa, Warszawa, s. 46–47.

Joanna Kulwicka-Kamińska

**The religious writings of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania
as an original source for the research of the north borderland Polish language**

The religious writings of the Tatars constitute a valuable source for philological research due to the presence of heretofore unexplored grammatical and lexical layers of the north borderland Polish language of the 16th–20th centuries and due to the interference-related and transfer-related processes in the context of Slavic languages and Slavic-Oriental contacts. Therefore the basis for linguistic analyses is constituted by one of the most valuable monuments of this body of writing – the first translation of the Quran into a Slavic language in the world (probably representing the north borderland Polish language), which assumed the form of a *tefsir*. The source of linguistic analyses is constituted by the Olita tefsir, which dates back to 1723 (supplemented and corrected in the 19th century). On the basis of the material that was excerpted from this work the author presents both borderland features described in the subject literature and tries to point the new or only sparsely confirmed facts in the history of the Polish language, including the formation of the north borderland Polish language on the Belarusian substrate. Research involves all levels of language – the phonetic-phonological, morphological, syntactic and the lexical-semantic levels.

KEYWORDS: history of the Polish language; history of the Belarusian language; the north borderland Polish language; kitabistics; the religious writings of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania.

dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska – Zakład Historii Języka Polskiego, Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; specjalizacja: języko-

znawstwo diachroniczne; zainteresowania naukowe: staro- i średniopolski system fleksyjny oraz słowiańsko-orientalne relacje językowe, m.in. zapożyczenia do polszczyzny z języków arabskiego, tureckiego i perskiego, wybrane zagadnienia z teolingwistyki, kitabistyki i translatoryki.